

ML: Täna on 14. detsember 2015 . Aeg muutub ja maailm meie ümber muutub nii pöörase kiirusega, et aastast aastasse järjest enam räägitakse vajadustest elukestva õppe järele, sest nendest teadmistest ja oskustest, mis inimene on 10 või 15 aasta eest omandanud, ei pruugi täna enam piisata. Olen kutsunud pedagoogika muuseumi täna külla Tallinna Ülikooli emeriitprofessori pr Talvi Märja, et uurida tema käest, kuidas on täiskasvanuharidus arenenud ja mis seisus on tema praegu... Ja palun siis kõigepealt, pr Talvi Märja, sissejuhatuseks rääkida sellest, kuidas te sattusite tegelema selle valdkonnaga, sest te olete lausa mitu aastakümnet olnud seotud täiskasvanute koolitamisega - alates 70ndate keskpaigast, aga samas te ju nooruses olite hoopis tipptasemel tennisist, treener ja kohtunik ja olete Tartu Ülikooli lõpetanud spordipedagoogina. .. Ja siis otsustasite uuesti õppima minna...

TM: No nii, püüame siis meenutada neid aegu, aga ma ütlen kohe sissejuhatuseks, et kindlasti on mul väga palju asju meelest ära läinud. Aega on tõesti väga palju möödunud ja see, mis mulle meenub, on, ma usun, mitte järjepidev, vaid teatud lünkadega ja tagasivaatav. Ja nagu me väga hästi kõik teame, jääb inimesele põhiliselt meelde see, mis on seotud emotsioonidega. Niisiis ongi see minevik põhiliselt emotsioonidega seotud. Sissejuhatuseks ütleksin veel niipalju, et kui mul oli septembris 80-da aasta juubel, korraldas ülikool mulle väga kena ürituse ja palus, et ma seal ka lühikese ettekande peaks. Mõtlesin tükk aega, millest ma võiksin 15 minutit rääkida.... Siis sattus mulle kätte üks uueaasta õnnesoovi kaart, mille olin saanud paar aastat tagasi ja mille tekst mulle väga meeldis. Tookord ma panin kaardi lihtsalt sahtlisse ja nüüd, enne jubelit, sattus see mulle uuesti kätte. Sellel olid ühe väga tuntud ja tunnustatud ameerika poeedi, näitleja, õppejõu ja professori, kes tänaseks kahjuks on lahkunud, sõnad: „Elu ei möödeta selle järgi, mitu korda me elus oleme hinganud, vaid selle järgi, kui palju kordi elus meil on hing järsku kinni jäänud“. Ehk: *„The life is not measured by the number of breath we take, but the number of moments that take our breath away“*. Ma pidasin siis sel teemal ka ettekande - „Kuidas mõõta elu“. Ja püüdsin mõõta oma elu nende momentide järgi, mis võisid olla mul n.ö. hinge kinni pannud. Ma ehitasin oma ettekande üles andragoogikale ehk kuidas andragoogika mu ellu tuli ja kuidas see on aastateks sinna jäänud. Olgu see siis sissejuhatuseks. Aga see on tõesti tõsi - emotsioonid, mida sa oled tunnetanud ja läbi elanud, on need, mis mälust ei kao. Faktid ja sündmused võivad olla meeles, aga kindlasti mitte kõik ja mitte kõikidel ühte moodi. Igaühel, kes sündmusest osa on võtnud, on meeles erinevad asjad. Sellepärast, kui me tahame kokku panna mingit terviklikumat pilti, peamegi kõik kokku tulema, et igaüks midagi meenutaks. Ja nii ehk sünnib ühine mälestus.

Aga, et tänaseks natukene ette valmistada, võtsin viimasel hetkel kaasa ühe väikese brošüüri, mille me 1994. aastal Ene Käpaga koos tegime. See oli ülevaade meie saksa partneritele, kes pakkusid meile reaks aastateks projekti ja rahalist toetust, mis oli meile tollal äärmiselt oluline. Endalegi üllatuseks leidsin, et ma olen seal üles loetlenud ka need organisatsioonid, kes nõukogude ajal peale ülikoolide tegelesid täiskasvanud inimeste õpetamisega. Sel ajal pöörati

tegelikult inimeste õpetamisele päris palju tähelepanu. Mitte juhtide koolitamisele. Vastupidi - juhte ei koolitatud, sest juhte ju meil eraldi ei õpetatud. Õpetati erialaspetsialiste ja kui sa oma eriala tundsid, siis pandi sind – mürts! ka juhtima, direktoriks, kuigi sa ei teadnud juhtimisest mitte midagi. Ma olen üles loetlenud viis organisatsiooni ja mul on endal praktiliselt nende kõigiga tollal seos olnud: rahvaülikool - sellega ma olin praktiliselt kõige vähem seotud, kuigi tollal ma olin juba psühholoog ja psühholoogina ma ka siis nii öelda õpetamas käisin. Teine on ühing Teadus. Ma olin ühing Teaduse lektor ja mind kutsuti päris palju loenguid pidama. Kolmas koht, kus õpetamine toimus, oli suurtes majandusettevõtetes, ja neid oli meil nõukogude ajal ikkagi väga palju. Mina töötasin siis kergetööstuse süsteemis, kus oli 23 ettevõtet. Esimeses nn „direktorite koolis“, mida me koos Ülo Pärnitsaga tegime, osales peale 23 ettevõtte direktori ka minister, aseministrid ja kõik ministeeriumi kõrgemad ametnikud. See oli kõrge tase, eks ole. Aga kõigis neis ettevõtetes korraldati ka töötajatele õpet. See oli eelkõige majandusõpe, ja ka poliitõpe, kuigi tol ajal me õppisime suurepäraselt ära, mis vahe on koolituse pealkirjal ja sisul. Üks võis olla kirjas õppepäevikus, teine, millest tegelikult sai räägitud. Absoluutselt selgelt! Siis oli veel ka propagandistide kool. Ka selle raames olen ma koolitamas käinud. Mitte kedagi ega mitte midagi ma ei propageerinud, ideoloogiast ma läksin kaarega mööda, parteilane pole ma kunagi olnud, aga ma rääkisin psühholoogiast, seda mis inimesi huvitas. Oli ka Marksismi-Leninismi Õhtuülikool. Ma olen ka selle lõpetanud - kaks korda Tartu Ülikooli ja siis selle marksismi-leninismi ülikool kultuuriteaduskonna. See oli kohustuslik juhtivatel ametikohtadel töötavatele inimestele. Tegelikult olid seal väga sisukad loengud! Hiljem käisin ka ise seal loenguid pidamas. Nii et üks asi on nimi, teine õppe sisu. Samamoodi toimus see ka nendel majandusõppustel, kui me käisime ettevõtetes töötajatele rääkimas - päevikus oli ilusti kirjas mingisugune propaganda ja/või majandusega seotud teema - kuidas see nõukogude süsteem töötab. Aga see, mida ma rääkisin, oli tegelikult hoopis midagi muud. Ja põhimõtteliselt me rääkisime siis juba inimestele psühholoogiast, suhtlemisest, suhetest. Hiljem, kui me hakkasime ka juhtiva kaadri koolitusega tegelema, tulid sisse sellised teemad kui otsustamisprotsess, juhtimine, meeskonnatöö jm. Nii et nn „punaste nimetuste ja poliitiliste organisatsioonide“ raames oli tegelikult võimalik ka väga palju muud ja kasuliku õpetada. Loomulikult toimus seal ka ideoloogia- ja poliitõpet ning ka majandust. Majandusklassid ettevõtetes olid ju eelkõige töölistele, töölistekadrile. Kusjuures huvitav on see, ma mäletan väga hästi kui ma käisin ühes suures ettevõttes töölistele rääkimas ja ma sain ühe tunni tasu 1 rubla 30 kopikat, sest tegemist oli töölistega. Kui ma juhtidele loengut pidasin, siis ma sain selle eest kolm rubla. Seega enam kui poole rohkem. Aga tegelikult oli asi vastupidi, sest töölistele esinemine oli palju raskem - tuli hoopis teistmoodi läheneda, hoopis lihtsamalt rääkida - see nõudis palju ja teistsugust ettevalmistust. Ma ei läinud ju sinna selleks, et mind välja vilistataks, vaid sa pidid suutma ennast neile nii öelda selgeks teha - jätke see propaganda, jätke kõik see kõrvale ja räägime sellest, mis teid huvitab - ja sellest rääkisimegi! Nii et nii oli see nõukogude ajal. Täiskasvanute õpetamisega hakkasin ma tegelema 1974. aastal, kui ma läksin tööle Kergetööstusministeeriumi

Töö ja Juhtimise Teadusliku Organiseerimise Keskusesse.

ML: Ühesõnaga, see oli see, millest hiljem kujunes välja Mainor

TM: Jah, sellest kujunes Mainor. Ma läksin sinna tööle Ülo Pärnitsa kutsel ja esimene asi, mida me hakkasime koos Tõnu Kaarelsoniga tegema, oli loengumaterjalide kogumiku koostamine. Samas majas asus ka Kergetööstuse ministeeriumi õppekombinaat, kes korraldas süsteemi ettevõtete töötajatele kursusi ja kus keskuse inimesed, s.h. ka mina, loenguid lugesid. Seal sai siis alguse ka minu kui täiskasvanute koolitaja karjäär. Mäletan hästi, kuidas ma oma esimest loengut pidasin - auditooriumis istus 30 tsehhijuhatajat, kõik noored mehed. Mina hoidsin kahe käega õppejõu puldist kinni, käed värisesid, ja mõtlesin, et kuidas on võimalik 45 minutit millestki rääkida. See on nii kohutavalt pikk aeg! Aga siis, nagu õpilased ikka, hakkasid nad koerust tegema - üks lugupeetud tsehhijuhataja viskas saapaga üle auditooriumi, kõik hakkasid naerma, mina ka ja nii see elu läks. Ega siis nad seal auditooriumis ei olnud tsehhijuhatajad, nad olid koolipoisid ja vastavalt sellele ka käitused. Hiljem ühendati kolm eraldi tegutsevat asutust - juhtimissüsteemide büroo, õppekombinaat ja arvutuskeskus üheks organisatsiooniks ja nii sündis Mainor. Minu töö algusperiood oli kiire ja sündmusterikas. Ma olin seal vist alles pool aastat töötanud kui meid külastas üks Ameerika delegatsioon, kes valmistas ette esimest USA ja NL juhtidekoolitamise koostööseminari. Või vähemalt nii meile siis öeldi! Alles nüüd, kuu aega tagasi, kuulsin Pärnitsalt, et need inimesed olid Ameerika senaatorid. Mina seda tol ajal ei teadnudki. Kohtumisel nendega näitasime me Tõnu Kaarelsoniga tabelit, kuidas see koolitussüsteem meil välja näeb, ja saime sellel eest tublisti kiita. Süsteemse lähenemisega paistis Mainor juba siis silma ja see ongi meid vist väga palju edasi viinud. Mainor hakkas korraldama kursusi tippjuhtide reservile ja tippjuhtidele. Minu peamine roll oli meeskonnakoolituste läbiviimine. Sel teemal kaitsesin ma ka oma väitekirja: „Juhtimismeeskonna kujunemise sotsiaalpsühholoogilised probleemid“. Selle teemaga kutsus Milli-Irene Pedajas mind ka koolijuhtide koolitusele ja sealt sai alguse minu tee Tallinna Ülikooli, mis sel ajal kandis nime E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut.

ML: See oli siis juba 1980ndatel?

TM: Sel ajal tegutses seal professor Lembit Tüürpuu juhtimisel Koolijuhtide Kvalifikatsioonitöstmise teaduskond, mis asutati aastal 1976. Ma mäletan, kuidas Ülo Vooglaid võttis mind käekõrvale ja viis mind teaduskonnaga tutvuma ja Lembit Tüürpuuga kohtuma juba siis, kui me töötasime Mainoris. Nendel aastatel toimusid seal koolijuhtide kursused, mis tollal kestsid kaks kuud. Ülo rääkis mulle, et siis kui on vaheaeg, mängib seal koridoris muusika, ja kõik õppejõud ning nende loengute teemad on Lembit Tüürpuul kartoteeki pandud - perfokaartidel. Need kaks asja olid oluliselt erinevad kui teistes koolitusega tegelevates asutustes. Seal me siis ära käisimegi ja vaatasime seda „imet“, mis mõne aja pärast kujunes ka minu uueks töökohaks.

ML: Lasnamäe Akadeemia nagu teda hüüti...

TM: Just nimelt. Lasnamäe akadeemia, milles „elas“ ka Lasnamäe vaim! Aasta tagasi see maja müüdi maha ja nüüd see seisab tühjana. 1984 aastal kutsuti mind tegema koolijuhtidele meeskonnakoolitust. Nii et ma olin seal juba tuttav inimene. Kui 1986 aastal otsustas rektor, et koolijuhtide täiendõppeteaduskonda luuakse ka oma kateeder, kutsus ta mind sinna seda kateedrit üles ehitama. Seni olid õppejõud sinna käinud teistest teaduskondadest või ka väljastpoolt Instituuti.

ML: See oli siis Virkuse ajal.

TM: Jah, see oli professor Rein Virkuse ajal. Virkus kutsus mu välja ja tegi sellise ettepaneku. Arvasin küll, et kateedri juhatajaks ma ei sobi, kuna ei kuulunud parteisse. Aga Virkus ütles, et oli minu eest juba „Valges majas“ kostmas käinud ja see ei saa takistuseks. Ükskord olin Virkusele juba ära öelnud. Nagu ta ise mulle ütles – „Lõid mulle noa selga“. See oli rohkem kui kümme aastat tagasi, siis kui ma lõpetasin 1973 aastal Tartu Ülikoolis psühholoogia. Virkus oli siis ülikoolis prorektoriks. Minu esimene kõrgharidus oli ju kehakultuur ja teine psühholoogia ja oma diplomitöö tegin Mait Arvisto juhendamisel spordisotsioloogiast. Virkus kutsus mind ülikooli tööle ja ta ütles, et Tallinna linn tellib ülikoolilt uuringu, selgitamaks, kuidas sport mõjutab ühiskonda. Ja mind kutsus ta selles osalema. Aga vat selsamal päeval kui Tallinna linn ütles lepingust ära, andsin mina käe Ülo Pärnitsale ja läksin tööle Mainorisse. Tegelikult tuli välja, et Kohtla-Järve tellis samase lepingu, kus oli ette nähtud ka roll minule. Ja Virkus oli mulle juba pool õppejõuks kohta ette valmistanud. Aga mina sinna tööle ei läinud. Ja siis ta ütleski, et sa lõid mulle noa selga. Kui ta siis 1986. aastal tegi uuesti ettepaneku, oli mul sellest raske ära öelda. Ja ega ma ei tahtnudki seda teha. Palusin aega mõtlemiseks ja esitasin ka oma „nõudmised“, kui nii võib öelda. Esimene nõudmine oli see, et ma ei peaks hommikul kell 8 tööl olema. Ma käisin 11 aastat Mainoris tööl niimoodi, et igal hommiku mõtlesin - homme ma tööle ei lähe! Ma vihkan hommikul vara tõusmist. Ma läksin igal hommikul kodunt koos oma mehega ära kuskil 7 paiku, ta viis mu tööle autoga. Mõelge, mis kell ma pidin siis tõusma! Kohale jõudsin ma tükk aega enne õiget aega. Töö algas kolmveerand 8, aga mina olin kohal juba hiljemalt pool kaheksa. Alles hiljuti rääkisid mu tollased alluvad, et nad kartsid mind nagu keravälku, sest nad mõtlesid, et ma olen nii vara kohal sellepärast, et kontrollida, kas nad tulevad õigel ajal tööle. Aga tegelikult oli see minu jaoks lihtsalt paratamatus.

Niisiis - kui ma ei pea olema kell 8 tööl! Teine soov oli, et ma saaksin ise kateedri tunniplaane teha ja õppejõudude koormusi planeerida. Virkus ütles: „Nõus, ei pea olema. Tähtis on, et töö on tehtud. Võid kell 10 tulla kui tahad“. Ja ka koormustega oli tollal nii, et meil oli kateedri koormus, mida oli võimalik jaotada nii, et kellel vaja, oli võimalik teha teadustööd. Näiteks Larissa Jõgi, kes oli üks kateedri õppejõududest, oli mõneks ajaks loengutest vabastatud, et ta saaks kirjutada ja ära kaitsta oma väitekirja Moskvas. Teised õppejõud katsid tema

loengukoormuse ära. Nii ma sinna Pedagoogikaülikooli siis 1986ndal aastal läksingi. Sel ajal oli koolijuhtidele kohustuslik iga viie aasta tagant läbida kahekuused kvalifikatsioonitõstmise kursused. Need olid väga popid. Meie õppekava pidi olema Moskvast kinnitatud ja seal pidid olema kirjas ka nõu marksismi-leninismi alused, poliitökonoomia ja ma ei mäleta, missugused punased ained veel. Tegelikult tegime oma kursustel ikka hoopis midagi muud. Aga sellega õnneks mina ei pidanud tegelema. Seda tegid Milli-Irene Pedajas ja Lembit Tüürpuu. Muidugi olid need plaanid ka kateedris põhjalikult läbi arutatud.

Kui kateeder asutati ja ma kateedrijuhataja koha vastu võtsin, ei teadnud ma midagi ei andragoogikast ega ka sellest, kuidas täiskasvanud inimesi õpetada, kuigi olin sellega juba kümme aastat tegeleenud. See tähendab, et ma ei tundnud teoreetilisi aluseid. Mainoris olime küll Ülo Vooglaiu eestvedamisel viinud läbi metoodikaseminari ja ameeriklastelt saanud uusimaid meetodeid juhtide õpetamiseks, aga see oli kõik vaid praktika tasemel. Ma seisin selle eest hea, et võimalusel kõik õppejõud saaksid minna kuhugi Eestist välja õppima. Seda oli võimalik teha juba natuke hiljem, 1990ndate aastate alguses. Anna Tammeriku saatsime aastaks Ameerikasse ja ka Ene Käpp oli seal mitu kuud. Ise ma olen Ameerikas käinud ainult ühel konverentsil ja sedagi aastaid hiljem, aga tähtis oli, et õppejõud saaksid areneda ja oma silmaringi laiendada. Mina alustasin pärast kateedri loomist Moskvaga, kuhu oli ju kohe võimalik sõita. Moskvast, ühes meditsiiniinstituudis töötas üks professor, kes oli Pariisis UNESCO juures töötanud ja ta teadis ka neid meetodeid, mida siis seal juba kasutati. Nii et temalt saime väga palju kasulikku teada. Seni teadsime, et koolis õpetaja loeb raamatust ette või ülikoolis peab loengud, aga tegelikult täiskasvanute õpetamisel on see ainult üks väike osa, ja kaugeltki mitte kõige efektiivsem.

Minu edasine teekond täiskasvanuharidusse jätkus järgnevalt - ühel suvepäeval 1989. aastal tuli akadeemik Liimets mulle ülikoolis koridoris vastu ja ütles, et kuule, Talvi, sina vist tegeled nende täiskasvanud inimeste õpetamisega, ja andis mulle ühe kutse. Ta oli käinud just Soomes, kus ta oli ta väga tuntud ja tunnustatud inimene, ning talle anti kutse konverentsile „*Meeting in Finland Seminar*“, mis oli mõeldud täiskasvanuharidusega seotud inimestele. Mul õnnestus saada viisa ja sellel konverentsil ka osaleda. Sellenimelisel konverentsil käisin edaspidi veel mitu korda. Soomlased olid väga targad selles mõttes, et nad ei proovinud oma inimesi ükshaaval kuhugi õppima saata, vaid tõid välismaa endale koju. Nad maksid osalejatele kõik kinni: sõidud ja elamised ja toitlustuse - ja tõid üle maailma kohale ligi 300 inimest. Nad viisid läbi nõu seminari nime all väga kõrgel tasemel konverentsi. Ja Liimets andis selle kutse mulle, et kuule, mine. No ega 1989. aastal nii väga lihtne Soome minna ei olnudki, aga esimene asi - ma läksin kohe soome keele kiirkursusele. See on ainuke kord kui ma soome keelt olen õppinud. Kogu see suur osalejate seltskond konverentsil jagati väiksematesse gruppidesse, seal oli vist 25 või 30 inimese ringis, ja igaüks pidi end tutvustama - kes ta on, mis ta teeb ja kuidas ta on seotud täiskasvanuõppega. Olin päris hirmunud. Võtsin paberi lehe ja kirjutasin inglise keeles ette

mõned laused, mida pidin enda tutvustamiseks ütleva. Kui ring minuni jõudis, siis rääkisingi väga uhke häälega, et me teeme kvalifikatsioonitõstmise kursusi - tollal olid ju kõik või enamus kursuseid selle nimega – ja et meil on need ikka väga heal tasemel. Nii. Ja esimene küsimus - ma ei tea, kas rohkem oligi mulle küsimusi, aga üks küsimus oli: „Väga kena, te õpetate inimesi, kuidas töötada, aga kus te õpetate inimesi, kuidas elada?“

ML: Mis te vastasite?

TM: Ma ei vastanudki vist midagi. Ma arvan, et ma ütlesin, et ma ei tea.

ML: Ma tuln selleks, et teada saada...

TM: Seda ma ka ei osanud öelda, sest ma ei tundnud ennast sugugi nii hästi inglise keeles. Ma mäletan, kui ma sinna jõudsin, tuli minu juurde Timo Toiviainen, konverentsi korraldaja, ja palus, et ma aitaksin tal Poola delegatsiooniga suhelda. Nad ei osanud muud kui vene keelt. Aga ma olin siis juba nii orienteeritud inglise keele peale, et mul ei tulnud venekeelsed sõnad enam üldse meelde. Isegi kui ma laevaga tagasi tuln, küsis toll sadamas, et mis teil kohvril on, aga mul ei tulnud vene keeles midagi meelde. Võtsin lihtsalt seelikusabast kinni ja ütlesin „suit“ (riided inglise keeles).

Aga kui tuln Soomest tagasi, läksin kateedrisse ja küsisin, et „Kuulge, kolleegid, kus me siis õpetame täiskasvanud inimesi elama?“. Sellest ajast me võtsime kasutusele termini täiskasvanuharidus. Enne seda meil oli ju ainult kvalifikatsiooni tõstmine. Me ei rääkinud üldse täiskasvanud inimeste õpetamisest. Ei. Aga siis me hakkasimegi vaikselt mõtlema, et mida siis veel teha. Kuigi tuleb ju välja, et tegelikult oli meil juba sel ajal ka rahvaülikool, mis oli täielikult just sellele orienteeritud, et õpetada asju, mis aitavad inimestel elada: seal olid ju kunsti- ja muusika ja mitmed teised kultuuriala kursused, mis ei olnud ju tööga üldse seotud. Aga kuna mina ei olnud sellega seotud, ei tulnud see ka üldse meelde. Kui 1991sel aastal loodi Eesti Täiskasvanute Koolitajate Assotsiatsioon Andras, hakkas asi ka selles osas liikuma.

ML: See Andrase loomine, see tulenes siis otseselt sellest tõukest, mis te Soomes saite, et õpetada elama...

TM: Ei, see ei tulnud sellest. Andrase loomine tulenes sellest, et rida aastaid oli korraldatud juba Ülo Vooglaiu eestvedamisel metoodikaseminare, mis said nime esimese seminari toimumise kohast, ehk siis „Uulu seminarid“. Edasi tulid Uulu 1 ja Uulu 2 jne. Ma ei mäleta mitmenda Uuluni me jõudsim. Lõpuks me otsustasime, et teeme parem ühingu, kus me kõik võiksime koos olla ja koos tegutseda. 1991sel aastal kutsusime eelnevatel seminaridel osalenud inimesed kokku ja asutasimegi Andrase. Nime panemiseks toimus konkurss. Ja kas teie oskate välja mõelda, mis see Andras siis on?

ML: Ma lugesin seda sealt „Jälgedest“. See oli Ülo Vooglaiu pakutud...

TM: Ei olnud, see oli Mati Piirimäe pakutud nimi.

ML: No algus - Andra, see tuleb andragoogikast ilmselt.

TM: Ei tule. „Andr“ küll tuleb, aga see on andragoogika assotsiatsioon. ANDR... AS... Kohe varsti pärast seda, 1991se aasta sügisel, korraldasime Tallinnas ühe rahvusvahelise konverentsi. Mõned väljastpoolt Eestit tulnud osalejad vedasid kihla, mida see nimi tähendab. Kas ta on... Hakati ütlema, et no te tahate mingite Kreeka kuningate au endale võtta jne. Aga Andras on lihtsalt andragoogika assotsiatsioon, kahest sõnast moodustatud. Muide Mainor ei ole ka lihtsalt nimi (enamus Mainori järglasi seda ei tea). Mainor pandi kokku kolmest organisatsioonist ja Mainor tähendab: majandus (MA), informatsioon (IN) ja organisatsioon (OR). Ega meil selle Andrase eesmärk ei olnud üldse koondada vaid koolitajaid. See oli palju laiemalt mõeldud ja see, et me nimetasime ta täiskasvanute koolitajate assotsiatsiooniks, oli meie poolt väike möödalaskmine. Viiendal aastapäeval tahtsime muuta nime ära ja viia see vastavusse tegevusega. Tegelikult oleks pidanud nimeks olema mitte koolitajate, vaid täiskasvanuhariduse assotsiatsioon, sest meil oli ju kõik – peale koolitajate koolitamise tegeleti (ja tegeletakse ka täna) ka uuringute, metodoloogia, hariduspoliitika jm-ga. Kui toimus Andrase asutamiskoosolek ja me rääkisime, et me hakkame ka hariduspoliitikaga tegelema, hüppas püsti üks haridusministeeriumi aseminister ja ütles, et „Ärge te oma nina poliitikasse küll toppige!“. Aga meie ikkagi toppisime. Me algatasime täiskasvanute koolitamise seaduse ja hiljem terve rida asju, mis on Andrase eestvedamisel tulnud. See seadus võeti vastu 1993. aastal ja alles möödunud aastal ehk 2014 võeti uus seadus vastu. Vaadake, vana töötas 21 aastat!

ML: Pidas pikalt vastu.

TM: Pidas vastu, kuigi sinna oli aastate jooksul mitmeid muudatusi sisse viidud. Kui palju me tol ajal vaidlesime selle üle, kui palju ehk mitu päeva aasta jooksul peaks täiskasvanud inimesel olema õigus õppida, et ta oleks ka tööl nõ kvalifitseeritud ja kompetentne jne. See läks ka ju seadusesse sisse. Soomes oli see arv tol ajal tunduvalt rohkem, aga meil lepiti kokku, et igal inimesel on õigus saada aastas 14 tööpäeva tasulist puhkust õppimiseks. Eks see kõik on kaasa aidanud Eesti tööinimeste arengule. Samamoodi see, mida nendel aastatel Mainoris hakati tegema, ehk siis tippjuhtide reservi ja juhtide koolitus. Selle töö viljad mõjutasid väga tugevalt meie arengut iseseisvuse esimestel aastatel. Ja ka hiljem! Reservist kasvasid ju uued tippjuhid, kes on tänapäevalgi veel väga tegusad. Võtame Baltika, näiteks. Meelis Milder osales tippjuhtide reservi koolitusel ja näete, kuhu ta on viinud tänaseks Baltika. Vat niimoodi see hakkas! Kui suur osa koolitusest oli nõ kvalifikatsiooniga ja tööalase kompetentsiga tegemist, ma ei oska öelda. Aga vähemalt me teadvustasime selle, et inimene mitte ainult ei tööta, vaid ka elab ja et tal on ka selleks vaja teadmisi. See ongi täiskasvanuõpe.

Aga kui te arvate, et see läks lihtsalt, siis te küll eksite. Aastal 1997, kui oli esimene Täiskasvanuhariduse foorum, oli peaministriks Tiit Vähi, kes pidi tulema ka foorumile esinema. Kahjuks ei saanud ta tulla, aga ta saatis tervituse. Foorumil räägiti siis sellest, et ka täiskasvanud inimesed peab hakkama õppima. Kuigi oli toimunud ka Haridusfoorum, alustas Täiskasvanuhariduse foorum eraldi, mitte haridusfoorumi osana.

ML: Haridusfoorum alustas 1995.

TM: Jah. Käisin hiljuti 20 aastapäeva konverentsil Tartus. Kahjuks ei paista Haridusfoorum täna nii tugevalt välja, kui ta peaks. Just see institutsioon viis lõpuni elukestva õppe strateegia väljatöötamise, mille rida aastat tagasi algatas Andras. Siis oli see seotud vaid täiskasvanuharidusega.

ML: Üheksakümnendatel olid nad väga kuuldavad...

TM: Ja-jaa, kindlasti. Meile öeldi siis, et täiskasvanuharidus peaks olema haridusfoorumi osa, aga meie jätkasime eraldi foorumiga, rõhutamaks täiskasvanuhariduse olulisust. Kui 1998ndal aastal oli teine täiskasvanuhariduse foorum, oli peaministriks Mart Siiman, kes lubas foorumil ka ettekande pidada. Kaks päeva enne seda küsis ta minult: „Kus mu ettekanne on?“ Ma küsisin: „Kas mina pean kirjutama?“ „No kes siis veel?“ Ma kirjutasin siis selle ettekande valmis ja ega tema nõunikud eriti palju seda ei muutnudki. Aga mul oli pärast seda, kui ta oli selle ette kandnud, võimalik tsiteerida tema kõnet, et peaminister ütles nii

See oli väga hea. Aga ma mäletan ka seda, et ma pidin peaministrile tegema selgeks, miks täiskasvanud inimesed üldse peavad õppima. Ta andis mulle selleks aega vaid 10 minutit. Nii et ma pidin peaministrile 10 minutiga selgitama, miks me üldse peame rääkima sellest, et täiskasvanud inimesed peavad õppima ja ka neid tuleb õpetada. Ma arvan, et ma tulin sellega ikkagi toime. Joonistasin ühe ümmarguse ringi, kirjutasin sinna sisse kogu Eesti elanike arvu ja kui palju nendest oli töөлkäijaid - üle 600 tuhande kõvasti. Siis kirjutasin arvu, kui palju inimestest õppis eelkoolis, põhikoolis, gümnaasiumid, kutsekoolis ja/või ülikoolis? See protsent elanikkonnast oli (ja on ka täna) suhteliselt väike. Püüdsin näidata, et kõik ülejäänud, täiskasvanud inimesed, ehk siis töөлkäijad, annavad ju selle tulemuse, mille põhjal ühiskond üldse saab eksisteerida ja areneda. Peaminister mõistis. Nii siis hakati rääkima ka täiskasvanuharidusest. Mõni aeg hiljem tuli käibele uus termin - elukestev õpe, mis oli meile esialgu samuti võõras.

ML: Kes selle termini üldse välja pakkus?

TM: Euroopa Komisjon. Mäletan, kui ma olin Riigikogus ja kultuurikomisjoni esimees, oli plenaaristungil riiklikult tähtsa küsimusena arutelul haridus. Mina kui komisjoni esimees pidin pidama põhiettekande. Esimest korda Riigikogus rääkisin siis teiste haridusprobleemide kõrval

ka elukestvast õppest. Ega see teadmist kohe omaks ei võetud. Aga mõni aeg edasi hakkasid poliitikud juba kasutama seda mõistet. Siis kui tuli masu aeg, mäletate, mis siis juhtus? Siis hakati rääkima: no tööd ei ole, minge õppima...

ML: Kas masu aitas selles mõttes kaasa ka täiskasvanuhariduse vajaduse teadvustamisele?

TM: Võib ka nii öelda, et see aitas kaasa, sest sellel perioodil jõudis vajadus ja võimalus õppida rohkem nende inimeste teadvusesse, kellest sõltus masust ülesaamine. Kui inimesed kaotasid töö, siis oli hea öelda, et kasutage seda aega õppimiseks. Aga ega eriti palju võimalusi selleks ei olnud. Siis hakkasid meieni jõudma ka Euroopa Komisjoni sotsiaalfondi rahad, millest elukestvale õppele eraldati ikkagi päris palju vahendeid. Suur hulk sellest rahast läks kutsekoolidesse, kes said selle aja jooksul koolitada madala kvalifikatsiooniga töötajaid. Inimeste arv, kes osalesid sellistel koolitusel, oli väga suur. Samal ajal sotsiaalministeerium keskendus töötute koolitamisele. Hakati teadvustama vajadust, et ka täiskasvanud inimestel tuleb õppida. Täna ei ole see enam kellelegi üllatuseks. Nii see samm-sammult on läinud.

Esimestel aastatel aitas väga palju kaasa ka see, et meie rahvusvaheline võrk arenes ja läks päris laiaks. 1989ndal aastal Soomes viidi kogu konverentsil osalenud seltskond ühte Soome tuntud rahvaülikooli, Viittakivisse. See oli rahvusvaheline rahvakõrgkool ja tegutses Soomes riigi toetusel. Olime seal vist ainult tund aega, aga selle aja jooksul saime kooli direktriksi Eva Launoneniga väga hea kontakti. Eva lubas, et annab ühele meie inimesele täisstipendiumi, kes võiks tulla üheksaks kuuks nende kooli õppima. Meil ei olnud võimalik kedagi üheksaks kuuks õppetööst ära võtta ja otsustasime selle aja poolitada. Kõige esimesena läks sinna Ene Käpp ja siis Larissa Jõgi. Mina sain selle eest küll rektori käest sakutada, sest Ene Käpp polnud kateedris õppejõud, vaid õppeabi. Ta ei mõistnud, miks ma saadan õppeabi välismaale õppima. Tegin talle selgeks, et see peabki nii olema, kui me räägime täiskasvanuõppest - seal on kõik inimesed ja kõik rollid olulised. Kui on õppejõud, aga õppeabi ei ole, kes siis õppeprotsessiks kõik ette valmistab. Ma ei saa ju viia läbi koolitust. Eks ole? Nii et me suutsime selle ajaga, kui ma tulin Soomest tagasi - maikuu vist või juunis - ajada septembriks korda kõik vajalikud paberid. Ja seda vaid ühe faksiaparaadiga meie ülikooli peamajas! Meil oli hästi tore ja aktiivne välisosakonnajuhataja, kes suutis ka viisad saada.

Sellest hetkest panid soomlased meile väga tugevalt õla alla. 1990ndal aastal kutsuti mind järgmisele samale üritusele. Viittakivis käisid praktiliselt kõik andragoogika kateedri õppejõud ära. Kes oli seal lühema, kes pikema aja. Teisel aastal õppis Lilian Pebre seal 9 kuud. Või siis käisid mõned suvel lühematel kursustel. Ja sealt hakkas meie koostöö edasi minema. 1990, kui sain järgmise kutse konverentsile, mõtlesime mida teha? Kas oleks kasulikum nüüd kedagi teist saata? Ja siis me otsustasime, et üks inimene peaks olema selline, kes on tuntud ja „võetakse omaks“. Ja seejärel hakkame kandepinda ka välissuhtluses laiendama. Ma püüdsin väga õppejõudude eest hoolitseda, et kõigil oleks võimalus välismaale end täiendama minna. Ja kuna

võrdlemisi kiiresti selgus, et meie õppejõudude tase pole oluliselt nõrgem, kui meie välismaa kolleegidel, siis suheldi meiega meelsasti ja aidati igati kaasa, et meid võetaks kui võrdseid partnereid. Mitte kui neid, keda tuli abistada, eelkõige muidugi finantsidega. Kuna olime tegutsenuid aastakümneid kinnise eesriide taga, ei olnud me ise oma tasemest teadlikud. Arvasime, et oleme professionaalsuse osas tublisti maas lääneriikidest. Aga selgus, et just nimelt tänu nendele metoodika seminaridele ja süsteemsele lähenemisele, kus meie latt oli tänu Ülo Vooglaiule ikka väga kõrgele seatud, olime võimelised partneritena kaasa rääkima ka sealpool nn raudset eesriiet. Selsamal konverentsil esines üks ungari professor ja avaldas arvamust, et kuidas normaalsed inimesed, kes konverentsile on kokku tulnud, saavad rääkida sellest, et täiskasvanud inimesed õpivad. Ta väitis, et juba Pavlov tõestas, et peale 30-ndat eluaastat hakkab inimene taandarenema ja pole võimalik, et ta veel õpiks ja areneks. See jäi mulle hästi meelde. Aga meie otsustasime just sellega tegelema hakata!

See oli üleminekuperiood, võitlus vabaduse eest. Ma kasutasin oma esinemistel väljaspool Eestit üht väga head videot, mis Eestis oli tehtud ja mille pealkiri oli „*Struggle for Freedom*“ (Võitlus vabaduse eest). Ka Balti kett oli selles videos. Rääkisin siis, mismoodi meil see võitlus käib ja milline on selles võitluses ka täiskasvanute koolituse roll. Mäletan, et ühel konverentsil Rootsis istus minu kõrval Leningradi ülikooli professor ja ma pidin teda rahustama: „Ole rahulik, ega ma sinu vastu ei võitle.“ Mind hakati kutsuma esinema seminaridele ja konverentsidele, sest oli väga põnev saada teada, mida ja kuidas me Eestis ikka teeme. Alguses tekkis hea koostöö soomlastega, siis tulid rootslased, taanlased ja ka teised. Nii see samm-sammult asi edenes ja meie koostöövõrgustik laienes.

Loomulikult olime pikka aega veel teadmisel, et meil on oma lääne kolleegidelt ikka väga palju õppida. Aga tegelikult asi polnudki hull. Kui ma teisel korral tulin Soomest tagasi, ütlesin kolleegidele, et teate, me ei olegi nagu väga palju teistest maha jäänud... Kolmandal korral ütlesin, et kuulge, inimesed, me ei ole üldse maha jäänud... Meie professionaalne tase oli nii kõrge. Ja vaadake, kui sa oled proff, kui sa mõistad seda, mida sa teed ja miks, siis sinuga ka suheldakse. Kui sa lähed midagi paluma, siis ei tule midagi välja, eks ole. Kui enamus selle valdkonna inimesi e. koolitajaid tahtis kõigepealt välismaale saada, oli meie taktika teine. Püüda kutsuda esiteks keedagi Eestisse. Et ta tutvuks sellega, mida meie teeme ja samas ka õpetaks meid. Nii oli näiteks inglasega: Nottinghami ülikooli professor John Morgan oli huvitatud Eestisse tulema. Tegelikult sai asi alguse EMI-s, kus esines üks inglise professor. Läksin ta juurde ja küsisin, kas te ei tea kedagi, kes tahaks siia tulla, kes tahaks rääkida, kuidas Inglismaal asjad käivad. Ja tõesti, professor Morgan Nottinghamist tuligi. Kui ta mõistis meie taset ja et me suudame samal professionaalsel tasemel tegutseda, rääkis ta oma ülikoolis välja ühe 10 nädalase stipendiumi andragoogika kateedri õppejõududele. Esimese stipendiumi jagasime me Mare Porgiga kaheks. Olime seal koos viis nädalat. Nottinghami ülikooli täiendõppe teaduskonnas käis pärast meid veel kateedrist terve hulk õppejõude end täiendamas - Merle

Lõhmus, Toivo Kitvel ja ka rektor Mait Arvistol oli võimalus Nottinghami ülikooli juures end täiendada. Nii et meie suhtumine oli teine. Me teadsime, et suudame ka oma kolleegidele teistest maadest ja teistest ülikoolidest midagi anda, mitte ainult nendelt võtta. Juba 1990ndal aastal korraldasime Tallinnas ühe rahvusvahelise konverentsi. Olin Soomes eelpoolnimetatud konverentsil *Meeting in Finland Seminar* tutvunud ka kolleegidega Saksamaalt ja kutsusin ühe neist osalema ka meie konverentsil Eestis. Ta tuligi ja sealt sai alguse meie koostöö saksa täiskasvanute koolitajate ja ka nende täiskasvanuhariduse assotsiatsiooniga. Viimase organisatsiooniga sõlmisime ka pikaajalise koostöölepingu, mille raames nad pakkusid meile ka rida aastaid finantsilist tugi. See andis võimaluse osaleda üritustel ka väljaspool Eestit. Nende kutsel sõitsin ka Saksamaale. See toimus veel enne meie iseseisvuse taastamist 1990nda aasta suvel. Esinesin ka Hannoveri ülikoolis avatud loenguga, millele tuli üllatuslikult palju kuulajaid – nii üliõpilasi kui õppejõude! Näitasin seal jälle seda filmi „Võitlus vabaduse eest“, mis tekitas osalejatel palju emotsioone. Kui ma Hannoveri jõudsin, ütles minu kolleeg, kes mind kutsus, et ta panin ülikooli välja kuulutuse, et Eestist tuleb üks ülikooli õppejõud, kes seal tegeleb täiskasvanute koolitamisega. Et sel ... kuupäeval on avatud loeng ja kui keegi tahab temaga individuaalselt kohtuda, siis palun andke teada. Ja siis tuleb minu kutsuja Peter Löbbbecke ja ütleb, et: „Tead, on üks professor, kes tahab sinuga kohtuda, aga ei-ei, me ei lähe kindlasti sinna, sest ta on kurikuulus ja nii õel mees, et temaga me küll ei kohtu.“ Mina ütlesin, et: „Kuule, Peter, mis minul sellest on. Mina ei ole ju mitte midagi tema suhtes teinud ega mul ei ole ka ühtegi pretensiooni tema suhtes. Ikka läheme temaga kohtuma!“ Mäletan, et vihma sadas ja oli hirmus torm, kui me kohale jõudsim. Ja siis hakkab see professor rääkima: „Nojah, ma tean küll, missugused te, ida inimesed, olete. Kõik te tulete, käsi pikalt ees, et anna raha, anna raha... Ma tean, missugused on teie raamatukogud, mina käisin Ida-Saksamaal neid kinni panemas. Need olid hallitanud ja tolmused ja mitte midagi kasulikku seal ei olnud...“ Ja niimoodi ikka edasi.

ML: Päris hirmus pilt...

TM: Ma kuulasin teda ja siis ütlesin: „Aga teate, tulge Eestisse, ma viin teid Tartu ülikooli raamatukokku. Siis te võiksite näha, mismoodi need meil on, et see pilt, millest teie räägite, see ei käi meie kohta“... Mina ei olnud ju mitte midagi tema käest küsinud... Ma ütlesin: „Tulge, vaadake, kuidas me tegutseme“. Vaatab, vaatab mind ja järsku ütleb: „Hea küll, ma pakun teile täisstipendiumi - pool aastat Ameerikas, kõik maksan välja - rahad, elamised, õppimised ja kõik - ainult minge“. Ja puänt oli selles, et minul oli just see järgmine poolaasta, 1991nda aasta esimene pool, õpingutest vaba, s.t. sabati aeg. Vaatasin talle otsa ja ütlesin: „Suur tänu, aga ma ei võta seda vastu“. Vat siis ta ehmatas ära. Kõik tulevad, käsi pikalt ees ja tahavad raha, aga nüüd tuleb üks tüüp ja ütleb, et ta ei tahagi seda. Miks te ei taha? Ma ütlesin, et teate, ma usun, et mind on praegu Eestis tunduvalt rohkem vaja kui seal. Ja see oli tõsi ka... Siis ta pakkus välja, et hakkame siis koostööd tegema ja mõni teie üliõpilane võiks tulla

Hannoveri ülikool magistri kraadi omandama. Kahjuks saksa keele oskajaid meil palju ei olnud ja me olime natuke raskustes sobiva inimese leidmisel. Kaks varianti tegelikult oli: kõigepealt pidi sinna minema üks meie kuuenda kursuse noormees ja siis veel üks õppejõud, aga millegipärast need jäid mõlemad soiku. Nagu mõistsin, praagiti nad välja ikkagi saksa keele oskuse pärast. Just nimelt selline suhtumine, et kutsusime kõigepealt inimesed siia ja alles seejärel mõtlesime koostööle, aitas meie arengule palju kaasa.

ML: Kas ta käis siin?

TM: Muidugi ei käinud. Aga koostöö teiste riikide täiskasvanute koolitajatega hakkas arenema ja meie inimestele pakuti võimalusi enesetäiendamiseks ja osalemiseks mitmetes projektides. Aluseks oli ikkagi see, et me ei jäänud nendes projektides ainult statistide rolli, vaid olime võimelised ka aktiivselt osalema. Keegi ei ole huvitatud sinuga koostööd tegema, kui sa mitte midagi ei tea ega oska. Me valmistasime oma inimesi enne välismaale minemist korralikult ette. Tegime isegi niisugust asja, et kui Eestist läks grupp näiteks Rootsi, nende ettepanekul ja kulul, tegime eelnevalt sellele grupile Lasnamäel nädalase koolituse, et nad teaksid, mis meil Eestis toimub ja oskaksid sellest ka rääkida. Me ei tahtnud kedagi saata välja nii, et nad ei oska Eestist midagi rääkida ja väidavad, meil ei ole mitte midagi. Niisugune suhtumine aitaski kaasa sellele, et meile anti palju võimalusi, sest nähti ära, et me oleme võimelised koostööks - mitte ainult saama, vaid ka andma. Ja selgus ka see, et mõnes küsimuses olime me ka teistest ees.

Toon teile ühe näite. 1995ndal aastal ühinesid Soome ja Rootsi Euroopa Liiduga. Enne oli Euroopa Liidus 12 liiget, koos Soome, Rootsi ja Austriaga, kes samal aastal EL-iga ühines, sai liikmeid 15. Ja Soome ning Rootsi võtsid vastu otsuse, et ühinemisel viivad nad EL-i ka põhjamaades nii populaarse ja menuka täiskasvanuõppe mudeli kui rahvakõrgkoolid. Põhjamaades oli see väga populaarne ja riiklikult väga kõrgelt ka toetatud täiskasvanute õppimise võimalus. Kavas oli välja töötada kontseptsioon, mis seda toetaks ja mis jääks edaspidi aluseks ka kõikides teistes Euroopa Liidu liikmesriikides. Kontseptsiooni väljatöötamiseks kaasati ka teised põhjamaad – Taani ja Norra. Projekt oli üles ehitatud nii, et iga riik tegi oma kontseptsiooni, millel oli ka oponent mõnest teisest riigist, kes pidi seda retsenseerima. Minul oli au olla retsensendiks soomlastele. Kui ma lugesin nende tulevikule suunatud kontseptsiooni, pidin neile tunnistama, et: „Head kolleegid, meil on selline kontseptsioon olemas ja ka ellu rakendatud. Ja teie alles kavatsete hakata sellega tegema!“ Meil oli tänu Uulu metodoloogia seminaridele, mis olid toimunud juba rida aastaid, ja muidugi sellele latile, mille Ülo Vooglaid oli nii kõrgele ajanud, oma kontseptsioon väga hästi ja süsteemselt paika pandud. Nii see siis oli. Kahjuks ei tulnud põhjamaade ideest midagi välja ja EL riikides rahvakõrgkoolide mudel sellisel moel tööle ei hakanudki. Muide, täna pole see enam ka põhjamaades nii levinud kui nendel aastatel. Vähemalt mitte enam sellise riikliku toetuse najal.

Nii see meie areng kulges. Ma ei saa öelda, et kõik hakkas minema ja muudkui läks ja läks

ülespoole. Samas tuleb tunnistada, et selle tee käimisel suhtlesime me tihedalt Haridusministeeriumiga (või siis Haridus- ja kultuuriministeeriumi või Haridus- ja teadusministeeriumiga) ja saime sealt ka mingit rahalist toetust. Ma võin öelda, et nende aastate jooksul olen mina isiklikult suhelnud kõikide haridusministritega, väljaarvatud Jevgeni Ossinovskiga. Ja nüüd ka Jürgen Ligiga.

ML: Ossinovski oli nii lühikest aega, ei jätnud võimalust.

TM: Tema oli lühikest aega ja minu roll polnud enam see, et oleks pidanud minema tema juurde audientsile, et teatud asju algatada või tagant lükata. Samas teadis Ossinovski väga hästi, mis on elukestev õpe ja miks peavad täiskasvanud inimesed õppima. Aga vajadusel õpetasime me kõiki haridusministreid hindama ka täiskasvanuharidust ja mõistma, et õppimiskoht pole ainult kool (või ülikool), vaid inimene õpib kogu elu ja kõikjal. Muide, isegi Vabariigi president Lennart Meri ütles selle mõtte ühel kohtumisel parimate gümnaasiumi lõpetajatega välja – „Ärge arvake, et teie õpitee on nüüd läbi. Tegelikult alles nüüd see õige õppimine algabki“. Algas oli muidugi raske ja enamus juhtudel me ministeeriumist tuge ei saanud. Aga eks me proovisime erinevaid teid, et eesmärgile jõuda. Kui näiteks kantsler ütles mõne asja kohta, et seda ei ole võimalik teha, siis palusin tal kindlasti taotluse paberile kirjutada, miks see ei ole võimalik ja seda siis ka allkirjaga kinnitada. Ega seda väga meelsasti ei tahetud teha ja niimoodi sai nii mõnigi asi positiivse lahenduse. Aga võimalusel püüdsime me haridusministreid kaasata rahvusvahelistele üritustele, et nad näeksid, kuidas see teistes riikides toimib. Käisime koos täiskasvanuhariduse konverentsidel, oleme nendega koos lennanud või siis kuskil hotellis elanud ja samal ajal selgitanud, mis on mis ja miks see nii vajalik on.

ML: Millise ministriga see koostöö kõige paremini välja on kukkunud? Kes on kõige rohkem kaasa tulnud?

TM: Sellist järjestust ei ole võimalik teha, sest iga ministri ajal olime jõudnud erinevasse arengujärku ja muutunud oli ka täiskasvanuhariduse olukord nii Eestis kui väljaspool seda. Igal etapil olid ju omad põhjused, miks meil oli vaja ministri tuge ja osalust. Ja kindlasti kõik ministrid seda ka vastavalt võimalustele andsid. Muidugi kujunes pikem koostöö nende ministritega, kes olid selles rollis pikema perioodi ja rohkem kui üks kord. Mõtlen siinkohal eelkõige Tõnis Lukasele, sest temaga hakkas meil koostöö peale juba siis, kui olime koos Riigikogus ja juhtisime Kultuurikomisjoni. Rein Loik oli parasjagu siis haridusminister, kui valmistati ette UNESCO täiskasvanuhariduse maailma konverentsi CONFINTEA V, mis toimus Hamburgis 1997ndal aastal. Kuna Eesti delegatsiooni nimekirjas oli ka ministri nimi, olid korraldajad talle ka sõnavõtu planeerinud. Juhtus aga nii, et vahetult enne konverentsi toimus meil valitsuse, s.h. ka haridusministri vahetus ja Rein Loigu asemele saabus Hamburgi hoopis uus haridusminister Mait Klaassen. Ta oli vist alles paar nädalat olnud minister, aga kuna minister oli lubanud osaleda, siis Klaassen seda ka tegi. Meie delegatsioonis oli kokku neli inimest – peale ministri veel mina kui

Riigikogu Kultuurikomisjoni esimees, Larissa Jõgi Tallinna ülikooli andragoogika õppetoolist ja Kalle Vana kui Haridusministeeriumi täiskasvanuhariduse osakonna juhataja. Ka Andrasest oli kohal kaks inimest – Merle Lõhmus ja Andi Tamm. Istusime ja kuulasime plenaaristungi ettekandeid, kui järsku tuleb üks konverentsi sekretär kirjaga, mille ta annab minu kätte ja ütleb, et teie ministril on sõnavõtuks ainult viis minutit aega. Rõhutades sõna ainult! Mis!? Keegi ei olnud seda eelnevalt meile öelnud. Ja nemad ei teadnud, et minister on uus, ametis olnud väga vähe aega ega tea valdkonnast, millest ta peaks sõna võtma, eriti midagi.! Nii ma siis ütlesin talle, et ei, meie minister sõna ei võta. Aga järsku teatas Kalle Vana: „Teate, mul on kõik materjalid kaasas“. Kalle võttis oma portfelist vajalikud materjalid välja ja koostas ministrile lühikese ja väga informatiivse sõnumi. Peamiselt numbrid, mis kajastasid täiskasvanute haridust Eestis. Saatsime sekretariaati uue kirja: minister võtab sõna! Klaassen läks auditooriumi ette. Saalis istus ligi 2500 inimest – ikkagi UNESCO maailmakonverents – ja pidas viieminutilise kõne ära. Pärast tulid paljud teiste riikide ministrid tal kätt suruma väga hea ettekande eest - lühike, konkreetne ja kõik, mis ta ütles, oli arusaadav. Vat niimoodi käis sel ajal ministrite kaasamine.

Kui ma ütlen, et me tegime Haridusministeeriumi ja ministriga koostööd, siis ma mõtlen „meie“ all eelkõige Andrast, kelle põhitegevuste hulka olime lülitanud ka hariduspoliitika. Ja kindlasti ka andragoogika kateedrit. Kuna mina juhtisin neil aastatel mõlemat - olin Andrase president (hiljem juhatuse esimees) ja kateedrijuhataja, siis oli võimalik neid rolle ühildada. 1990-ndate alguse poole asutati ka Eesti Vabaharidusliit, kuid nende tegevus (eelkõige algusaastatel) oli suunatud peamiselt täiskasvanud inimeste „elamise õpetamisele“. Hariduspoliitikaga nad ei tegele. Kui ma mõtlen neid olulisi saavutusi, mida algatas või milles osales Andras, siis saab neid siduda ka ministritega, kes ühel või teisel perioodil ametis olid. Veel enne iseseisvuse algust alustasime täiskasvanute koolitaja seaduse väljatöötamist ning selleks oli vaja ka ministri Paul-Eerik Rummo (1992 – 1994) toetust. Seadus võeti vastu juba uue Parlamendi poolt 1993 aasta novembris ja see reguleeris täiskasvanuharidust kuni 2014 aastani. Üle 20 aasta! Peeter Oleski ajal (1994 – 1995) võitlesime selle eest, et täiskasvanute koolituse seaduses õpetajate täiendkoolituseks ettenähtud 3% nende palgafondist ka riigieelarvesse sisse pannakse. Olesk ütles, et õpetajad peavad õpetama, mitte õppima! Aga ometi raha riigieelarvesse läks. Peeter Kreitsbergi ajal (1995) loodi ministeeriumis täiskasvanuhariduse osakond, mille loomisel oli ka meil teatud roll. Kui Jaak Aaviksoo (1995 – 1996 ja 2011 – 2014, viimane periood haridus- ja teadusministrina) oli esimest korda minister, õnnestus ta kutsuda Kopenhaagenisse ühele täiskasvanuhariduse konverentsile. Aga ometi ei hakanud ta väärtustama täiskasvanuõpet ja arvas, et ei õpetajatele ega riigiametnikele pole vaja riigieelarvest täiendõppeks raha eraldada. Ja nii see 1996 aastal sealt välja võetigi! Siiski sai õiglus jalule ja alates 1997ndast aastast minister Rein Loigu kaasabil oli see raha jälle eelarves sees. Kuni Aaviksoo oma teisel ministriks olemise ajal selle uuesti sealt kaotas. Raha läks õpetajate palgaks! Mait Klaasseni ajal (1997 – 1999) loodi Täiskasvanuhariduse Nõukogu, mida juhib minister ja mis tegutseb tänapäevani. Selle roll täiskasvanuhariduse edendamisel Eestis on suur. Tõnis Lukas (1999 – 2002 ja 2007 - 2011) algatas elukestva õppe strateegia väljatöötamise. See polnud aluseks strateegiale, mis

praegu kehtib, vaid mõeldud ainult täiskasvanuhariduse edendamiseks. Nii, nagu need strateegiad töötavad ka teistes Euroopa riikides, kus elukestva õppe all mõeldakse eelkõige õpet pärast esmase hariduse omandamist. Täiskasvanuhariduse tegevuskava nime all võeti see vastu, kui ministriks oli Toivo Maimets (2003 – 2005) ja seda siis juba Brüsseli survele. Õeldi - see peab olema – ja saigi siis ära tehtud. Mailis Rand on olnud ministriks kolmel korral (2002, 2003 ja 2005 – 2007), viimati juba Mailis Repsi nime all. Tema valitsemise ajal alustas Andras täiskasvanute koolitaja kutsestandardi väljatöötamist ja 2004 aastal anti esimesed kutsetunnistused välja. Nii, et ma ei oska ühegi ministri kohta öelda, et ta poleks olnud toeks olulistele tegevustele täiskasvanuhariduse valdkonnas.

Praktiliselt kõik ministrid on käinud avamas ka täiskasvanud õppija nädalat, mis toimub juba alates 1998ndast aastast oktoobri teisel nädalal, ja andnud kätte autasud parematele õppijatele ja koolitajatele, samuti organisatsioonidele ja omavalitsustele, kes täiskasvanute õppimist toetavad. Muidugi, päris alguses oli ju ikkagi arusaamine, et haridus, see on kool!

Kui Hamburgis oli CONFINTEA V, oli minul au ja õnn olla Redaktsioonikomisjoni (*Drafting Committee*) liige ja esindada seal Euroopa täiskasvanuharidust. Olin sel ajal Euroopa Täiskasvanuhariduse Assotsiatsiooni (EAEA) asepresident. Ma olin 12 aastat juhatuse liige ja sellest seitse aastat ka asepresident. Mul oli komisjonis kindel ülesanne – pidin võitlema selle eest, et konverentsi lõpudokumendi läheks sisse täiskasvanud õppija nädal kui UNESCO egiidi all toimuv üritus täiskasvanuõppe populariseerimiseks. See oli 1997ndal aastal. Inglismaa oli sellise ürituse alustanud ja mõned teised riigid ka juba nende eeskujul sellise nädala läbi viinud. Komisjon tegi lõpudokumendi valmis ja seal oli ka kirjas, et igal aastal toimub UNESCO egiidi all täiskasvanud õppija nädal. Öösel enne viimast plenaaristungit kinnitas selle dokumendi ka konverentsi juhatus. Hommikul kell 8 pidi lõppdokument olema tõlgitud ja paljundatud kujul peasaalis lõpphääletusel. Läheme siis hommikul kohale, lööme lahti lõppdokumendi, ja mida seal pole, on täiskasvanud õppija nädal. Ei ole! Välja võetud! Sellega oli hakkama saanud redaktsioonikomisjoni esimees. Peakonverents hääletas selle ja veel mitu muudatust uuesti lõppdokumendi sisse ja siis tuli vaheaeg, et parandused dokument viia. Mina kui korralik inimene arvasin, et meie komisjon koguneb jälle oma tuppa, et dokument veel üle vaadata. Lähen sinna - mitte kedagi, ainult komisjoni esimees ja sekretär. Sekretäril on arvuti lahti ja komisjoni esimees kamandab - see parandus pane sisse, seda ära pane, see pane sisse jne. Mina ütlesin: „Nii! Saalis hääletati täiskasvanud õppija nädal sisse.“ Tema: „Ah, me paneme selle hiljem, praegu ei saa seda teha.“ Mina ütlen: „Kohe!“ „Ei no ei saa ju kõiki panna.“ Ma ütlesin jälle: „Kohe!“ Seejärel ütles ta sekretärile: „Tee see lehekülg arvutis lahti ja pane muudatus sisse.“ Nii olen ma elus ühte meest ahistanud! Komisjoni esimees oli Nigeerias UNESCO keskuse direktor. Lühikest kasvu, minust ehk isegi natuke lühem. 12 aastat hiljem, kui Brasiilias toimus CONFINTEA VI, kohtasin seda meest jälle. Olin taas redaktsioonikomisjoni liige, kuid komisjoni esimees oli siis keegi teine.

Selline oli siis elu. See oli 1996ndal aastal. Jällegi - tulen Hamburgist koju ja ütlen: „Teate, kui ma niisuguse triki olen teinud ära ja me ise sellist nädalat ei vii läbi, siis see kindlasti ei sobi“. Ja 1998 me siis esimest korda täiskasvanud õppija nädala korraldasimegi. Meil ei olnud selleks mingeid ressursse, aga tahtmine oli ja üritus toimus! Ja 2015ndal aastal toimus nädal juba 18ndat korda. Kui oled midagi sellist suutnud korda teha, ega sa siis ise ei tunnetagi kui suur asi see on. Aga mul on ikkagi küljes silt „täiskasvanud õppija nädala maale tooja“!

Ülikooli saaga läks selliselt, et kui asutati andragoogika ja juhtimistöö kateeder 1986ndal aastal, oli see esimene andragoogika kateeder Nõukogude Liidus. Teise kateedri loojaks Oli üks mu tolaaegne kolleeg, professor Sergei Zmejov Moskvast. Ma otsisin ta möödunud aastal üles ja kutsusin osalema Dušanbes Kesk-Aasia piirivalve kolledžite ja akadeemiate õppejõudude kursusel, mida ma seal korraldan. Aga sõna andragoogika oli tol ajal väga võõras. Ma olin olnud mõnda aega kateedrijuhataja, kui minu laual helises telefon. Võtan toru ja vene keeles küsitakse, et: „Vabandage kas te võite meile öelda, mis on andragoogika“. Mina küsin, kust te helistate? VAKist, Moskvast - see on see kõrgem atestatsioonikomisjon. „Miks teil on vaja seda teada?“ „Meil on kellegi Talvi Juljusovna dokumendid, kes tahaks andragoogika dotsendi kutset saada, aga me ei tea, mis see andragoogika on.“ „Kas te tõesti õpetate ainult mehi?“ Nemad olid asja teatmeteostest uurinud ja leidnud, et andragoogika on tegelikult noormehest mehe kasvatamine. „Ei-ei, ärge nüüd väga muretsege, me õpetame ikka naisi ka. Aga kuna mina juhuslikult olen see Talvi Juliusovna, siis palun öelge, kui kaugel mu dokumendid on?“ Ütles, et on valmis, kohe saadetakse ära...

Nii me alustasime. Mõne aja pärast tahtsime koos Larissa Jõgiga hakata andragoogika mudelit Eesti oludele kohandama ja tegime Haridusministeeriumile taotluse toetuse saamiseks. See lükati kahjuks tagasi. Ja põhjenduseks oli see, et ei saa toetada seda, mida ei ole olemas. Nii et - andragoogikat olemas ei ole, toetada ei saa. Samm-sammult läksime edasi. Mina sain 1993ndal andragoogika professoriks. Ma mäletan, et olin sel ajal, kui pidi esitama dokumendid, jällegi kusagil Soomes ja õnneks üks soome professor kirjutas mulle vajaliku toetuskirja. Ettepaneku konkureerida andragoogika professoriks tegi mulle Madis Lepik, kes oli ülikooli õppeprorektor. Ta ütles, et: „Kuule, Talvi, miks siis mitte andragoogikas ei võiks olla professor, kui enamikus teistes valdkondades see on“. Enne mind, veel nõukogude ajal, sai professori kutse ka Lembit Türrpuu. Ja ma arvan, et ta polnud mitte andragoogika vaid pedagoogika professor. See tuli siis Moskva kaudu. 1995ndal aastal, kui läksin Riigikokku, püüdsin esimene pool aastat kuidagi kahte tööd ühildada. Aga siis mõistsin, et nii ei saa! Loobusin kateedrijuhataja (siis oli see juba õppetool) kohast ja andsin Larissale Jõgile üle. Ka Andrast vedasin ma esimesed 12 aastat. Alguses, esimesel etapil olin president, siis juhatuse esimees. Siis ma loobusin. Ütlesin, et Andras ei ole minu oma... ja siis valitigi juhatuse esimeheks Ene Käpp, kes seda rolli tänaseni täidab. 1993ndal aastal elas andragoogika ja juhtimistöö kateeder üle suured muudatused. Praktiliselt jaotati see kaheks: üks osa õppejõude viidi üle põhiõppe alla ja nemad hakkasid õpetama

üliõpilasi. Esimesel etapil jäi ka täiendõppe teaduskonna alla veel neli või viis õppejõudu, kuid võrdlemisi varsti need kohad koondati. Nii et kateedri ülesehitamine, mis oli väga pikk protsess, sai väga tugeva hoobi. Kateedris oli tugev mitte ainult õpetamise pool, vaid kõik õppejõud tegid ka teadustööd ja viisid läbi uuringuid. Sel ajal oli see väga oluline õppejõu töö osa. Kahjuks on see pool tänapäeval suhteliselt nõrgaks jäänud. Julgen välja öelda, et tänapäeval kirjutatud bakalaureuse või magistr töö ei kannata paljudel juhtudel välja võrdlust nõukogude ajal kaitstud ülikooli diplomitöödega ja ka täna Eestis kaitstud doktorikraadid kipuvad tihti oma tasemelt alla jääma kandidaatitöödele. See ei käi kindlasti kõikide tänapäeval kaitstud tööde kohta, kuid tuleb tunnistada, et teadus oli ikkagi nõukogude ajal oluliselt kõrgemal tasemel.

ML: Seda ütlevad väga paljud.

TM: Jah, minu meelest on üks õnnetus see, et uuringuid ei tehta, fakte ei koguta, üldistusi tehakse kirjelduste pealt, aga kirjeldus on kirjeldus. Sellest on väga kahju. Loodan, et mõni noor inimene võtab ikka kätte ja kaitseb andragoogikas ka kõrgema astme doktori kraadi - *doctor habilitast*. Ma ei tea, miks Eestis selliseid töid ei kaitsta, aga Leedu kolleegid on sellist võimalust kasutanud Inglismaal. Algusaastatel olime meie eestvedajad ja aitasime ka leedulasi rahvusvaheliste kontaktide loomisel. Aga nüüd tundub, et nende teaduslik tase andragoogikas on meist ette läinud.

See on siis praegusel hetkel koht, kus me oleme. Kõik käib ajastuga kaasas - see, et pärast iseseisvust läksid noored mehed kõrgkoolidest ära ärisse, lootsid kiiresti rikkaks saada... Ja ülikoolidesse jäid vaid naised... Nüüd hakkavad mehed kõrgharidusse tagasi tulema. Eks midagi jälle kindlasti muutub.

ML: Käib lainetena, siis tuleb see tõusufaas tagasi...

TM: Jah, kindlasti, küllap mõistetakse, mida on vaja. Andrase jõuluseminaril kohtasin Ülo Vooglaidu üle hulga aja. Jutuks tuli, et Ülo jälle kirjutas kuskil midagi... Ma ütlesin: „Kuule, mina sinu kirjutisi enne ei loe, kui sa ükskord midagi uut kirjutad! Mul on pea sisse kulunud need mõtted, mida sa kirjutad ja räägid“. Sama on ka tema raamatuga! Kõik, mis seal on kirjas on mul pea sees! Ikkagi temaga kõrvuti 45 aastat olnud...

Ülo ütles, et „Nojah, aga vaata, ega see uus põlvkond seda ju ei tea...“ Ja tõesti! Mulle meenus lugu, kui ma käisin Brüsselis elukestva õppe taotlusprojekte hindamas. Taotluses oli sees punkt – innovatsioon. Iga taotleja pidi kirjeldama, millist uuendust antud projektiga tahetakse ellu viia. Üks projekt oli mõeldud uute koolitusmeetodite väljatöötamiseks ja elluviimiseks. Lugesin seda ja mõtlesin: kus siin see innovatsioon on? Meie teadsime seda meetodit juba 30 aastat tagasi. Ja siis ma järsku õnneks taipasin – uuele põlvkonnale on see ju uus! Tuleb välja, et iga põlvkond leiutab ise midagi uut, mis tegelikult on „uus vana“. Ei saagi olla nii, et kunagi kasutusele võetud meetodid ja mudelid on alati kõikidele teada. Ja eks nii ole ka Ülo Vooglaiu tõeteradega. Uued

põlvkonnad sirguvad ja Ülo muudkui kordab ja kordab oma mõtteid!

Eks nii on ka elukestva õppega. Vajadust õppida mõistetakse ja aktsepteeritakse täna kindlasti tunduvalt rohkem. Saadakse aru sellest, et see, mida kunagi õpiti, ei ole täna enam piisavaks tasemeks, et tööturul konkurentsivõimeline olla. Töötajaskonna kvalifikatsioon on langenud. Kui tänapäeval on tööturul vähemalt 500000 töötajat, siis võib mõista, milline nende keskmine haridustase on ja millal nad oma õpingud lõpetasid. Ääretult suur auk sees. Ja me tahame ju, et tööviljakus tõuseks, et kõik läheks ülesmäge. Selleks ongi vaja pidevalt õppida, end kaasaja nõuetega vastavusse viia. Eesti rahvatarkus ütleb nii, et õpi elamise tarvis ja ela õppimise tarvis, aga Koržets täiendas seda väga toredasti, et niikaua kui sa õpid, niikaua sa elad. Kui ei õpi, siis enam ei ela.

Need on mõned mälestused, mis mulle meenuvad. Kindlasti on väga palju, mis selle jutu sisse ei mahtunud ja mis ei tule hetkel ka meelde. Aga järgmisel aastal saab Andras 25e aastaseks ja eks me siis püüa enne seda jälle koos oma lugu meenutada.

ML: Kes seal Andrases praegu põhilisemad tegijad on?

TM: Juhatuse esimees on Ene Käpp, aga Sirje Plaks on see, kes põhiasjadega tegeleb. Need on täiskasvanud õppija nädal ja täiskasvanuhariduse foorum, samuti täiskasvanud õppijate foorum. Aa toimuvad ka mitmed teised üritused, nagu alles detsembris olnud jõuluseminar. Veel üks olulisi asju, millega Andras tegeleb, on täiskasvanute koolitajate kvalifikatsiooni- e. kutsetunnistuste väljaandmine. Selle protsessi algatas samamoodi Andras ja viib ka taotlusprotsessi ellu. Kuigi kutsetunnistuse taotlemine ja kutse omamine on vabatahtlik, on see täna juba päris populaarne. Meil on juba ligi 500 kutsega koolitajat. Võiks öelda, et Andrase seis on hea, aga samas puudub kindlus, sest elu käib ainult projektipõhiselt. Kas sa ikka saad seda toetusraha projektile või mitte ja mille peale või mida sa pead selle eest tegema, ja kuidas tõestama, et kõik on õigesti tehtud.

ML: See on see häda, et väga suur osa energiast kulub kogu aeg enese tõestamise peale..

TM: Just, täpselt. Eile ma kuulsin Kuku raadiost saadet, mis valmib ülikoolide ja Teaduste Akadeemia koostöös. Üks teadlane rääkis seal sellest, kuidas Hiina teadus läheb varsti kiiresti edasi, sest Hiina teadlastel on vabadus tegutseda, aga meil seda ei ole. Ja ta kirjeldas, kui ta saab Innovest teatud toetuse, kuidas ta peab aruandes täpselt kirjutama, kus ta seda lahust kasutas, mis kuupäeval, kui palju, mis tulemusi ta sellest sai. See ei ole üldse see, mis aitaks teadust edendada.

ML: Kõigil nendel projektidel on ju tohutu bürokraatia ja aruandlus juures, mis võtab meeletu energia.

TM: Jah, kahjuks nii see on. See energia ja aja kulu ongi takistuseks, miks eriti ei tahetagi projektitaotlusi teha. Aga noh, vähemalt ma usun, et tänaseks ei ole küll mitte ühtegi poliitikut ega ka tõenäoliselt ametnikku, kellest midagi sõltub, kes ei saaks aru sellest, et kui inimene ei õpi, siis ta lihtsalt mandub ja ei ole võimeline midagi tegema. Vähemalt mitte uutmoodi, mida pidevalt arenev keskkond elu ja tööga toimetulekuks eeldab. Mismoodi, kus, kes peaks seda toetama, ei tea! Aga vähemalt niikaua kui meil on Euroopa sotsiaalfondi toetus, mis panustab päris mahukalt ka elukestvasse õppesse, asi toimib. Kui see lõpeb 2020ndal aastal, pole teada, mis juhtub. Kuigi on päris hulgaliselt juurde tulnud ka neid inimesi, kes on ise nõus panustama oma õpingutesse, pole see ilmselt piisav. Kui inimene ei panusta sinna rahalisi ressursse, siis ta panustab oma isiklikku aega ja õpib nädalavahetusel või õhtuti. Neid täiskasvanud inimesi, kes täna õpivad, on päris palju, kuid võiks ikkagi olla oluliselt rohkem. Et tõsta motivatsiooni, püütakse eeskujuks tuua neid, kes seda teevad ja seepärast edukaid ka tunnustakse ja tõstetakse teistele eeskujuks.

ML: Neid inimesi on õnneks alati. Inimesed tahavad õppida.

TNM: Jaa, täpselt-täpselt. Ükskõik, kas on see seotud sellega, et sa saaksid töö juures edasi minna, et sa saaksid parema töökoha või saaksid rohkem raha. Aga paljud inimesed õpivad ka selleks, et paremini elada või oma unistusi täide viia. Elanikkond vananeb, pensionäride hulk suureneb ja ka keskmine eluiga tõuseb. Ja vaadake kui palju nende hulgas on neid inimesi, kes tahavad ka pensionil olles midagi teha või õppida seda, mida nooremas eas polnud võimalik õppida. Erandjuhud on muidugi sellised, kui pensionile jäädes inimene lõpetab veel näiteks arstiteaduskonna. Tõenäoliselt ta enam arstina tööle ei hakka, aga tal oli nüüd aega ja võimalusi ja ta kasutas selle ära. Aga ka kultuuri, käsitöö ja muusikaga seotud õppimine, või keeled. Nende inimeste hulk, kes selliste valdkondadega on seotud, on päris suur.

ML: Inimesed tahavad ennast teostada oma huvialal

TM: Jaa, ja ka õpiprotsess, milles inimene osaleb, on talle väärtuseks omaette. Kohtad teisi inimesi, kellel on sinuga samad huvid. Saad nendega suhelda ja mõtteid vahetada. See on väga oluline. Kunagi kaugel nõukogude ajal me küsisime koolidirektorilt, et miks te tulite kaheks kuuks kursustele? Nii mitmedki mainisid, et ma saan Tallinnas teatris käia ja ma saan kolleegidega kokku ja et see ei ole ainult teadmiste omandamine, vaid on ka palju muud positiivset, mis õppimisega kaasneb.

ML: Sotsiaalseid aspekte...

TM: Just. Nii et kindlasti on ka seda vaja. Mul on hea meel, et kunagi sai täiskasvanute koolituse protsess käima lükatud ja et on ikka neid, kes on nõus seda vedama ja sinna ka oma isiklikku aega panustama.

ML: Loodame, et asi edeneb ja läheb tulevikus paremaks. Sellega oleks ilus lõpetada ja suur tänu teile selle pika jutuajamise eest

TM: Võtke heaks ja loodame, et siit midagi ka tulevastele põlvedele talletub.